

Halisa Čengić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

**Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
/ Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law**

UDK 329+336 (497.6)

FINANSIRANJE POLITIČKIH PARTIJA S OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU

FUNDING OF THE POLITICAL PARTIES WITH A FOCUS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Političke aktivnosti uključuju troškove koji su neophodna i neizbježna cijena demokratije. Novac, preko političkih partija kao ključnih protagonista moderne demokratije, ima važnu ulogu u samom demokratskom procesu. Preko stotinu godina, od 1880-ih do 1980-ih godina, pravni okvir finansiranja političkih partija ostaje uglavnom neizmijenjen. Ali tokom 1980-ih i 1990-ih godina 20. stoljeća troškovi partija na izbore i izborne kampanje znatno su porasli i zadali stranačkim prikupljačima sredstava zahtjevan zadatak iznalaženja novih kreativnih načina finansiranja. Međutim, ove tokove novca izuzetno je važno nadzirati, kako političke partije ne bi postale predmetom „privatizacije“ niti „nacionalizacije“, postupcima koji bi mogli ugroziti autonomiju političkih partija. Ovaj rad se bavi nastankom političkih partija, njihovom definicijom i funkcijama i posebno oblicima finansiranja uopće i sa osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. Rad ima za cilj elaborirati osnovne karakteristike ove naučno i društveno aktuelne teme uz interdisciplinarni pristup: politološki, pravni i ekonomski.

Ključne riječi: *zakonski okvir, izdvajanja iz budžeta, privatno finansiranje političkih partija, izborna kampanja, politički pluralizam, etničke stranke, zabranjeni priloz*

Summary

Political activities include expenditures that are necessary and inevitable costs of democracy. Money through political parties as one of the key protagonists of the modern democracy plays outstanding role in the democratic process. For over hundred years, from 1880s to 1980s, legal regulation of funding of the political parties remains unchanged. Yet from 1980s and 1990s, election expenses of the parties have considerably increased and set challenging task to fundraisers: finding creative ways of financing. However, these cash flows must be carefully controlled

so that political parties stay autonomous organizations instead of becoming 'privatized' or 'governmentalized'. This paper will address the phenomenon of the political parties, their definition and functions but especially the forms of funding of the political parties in general and in Bosnia and Herzegovina. Article aims to inform the reader on main characteristics of this scientifically and socially contemporary topic approached integrally through politics, law and economy.

Keywords: *legal regulations, state subsidies, private funding of the political parties, election campaign, political pluralism, ethnic parties, impermissible contributions*

Odakle političke partije

Moderni politički razvoj u Europi vezuje se za Francusku revoluciju, kad se uz buržoaziju i svećenstvo pojavljuje srednja klasa (demos – svi građani). Dalji razvoj političkih događaja u Europi devetnaestog stoljeća profilira političko predstavljanje po principu interesnih grupa (klase, staleži, slojevi, interesne skupine).

Jačanjem sindikalnih pokreta, a potom i socijalnih pokreta, pojavljuju se ljevičarske partije, odnosno one koje tvrde da zastupaju „obične ljude“. U XX stoljeću u Europi i Sjedinjenim Državama političke partije postaju osnovni faktori političkog djelovanja i odlučivanja u institucijama države. One su nastajale kao udruženja „moćnih i bogatih“, odnosno kao pokreti i asocijacije „obespravljenih, siromašnih“ radnika, „seljaka“. U početku političke partije su bile privatna udruženja građana, u čije se poslove država nije uplitala. Prvobitno su posmatrane i kao negativna društvena pojava, suprotstavljena općem interesu, istovremeno preneglašavajući ulogu pojedinca. Značajan preokret događa se nakon Drugog svjetskog rata, kada se u Zapadnoj Europi profilira princip predstavničke demokratije i višepartijskog sistema. Političke partije postaju predstavnice demokratije u Italiji i Njemačkoj.¹

U Istočnoj Europi pod kontrolom Sovjetskog saveza (Varšavski pakt) se ukida višepartijski sistem i uspostavlja jednopartijska, komunistička vlast. Dakle, na Zapadu politička borba se vodi između političkih partija, a na Istoku unutar jedne, komunističke partije. Tu nema formalne opozicije, ali neslaganje sa vlašću se može donekle prepoznati kroz ponašanje dijela intelektualaca, „običnog naroda“, vjerskih institucija i disidentskih skupina.

¹ Van Biezen, I. (2003) *Financing political parties and election campaigns – guidelines* University of Birmingham, United Kingdom, Council of Europe Publishing, str. 11.

Zašto političke partije

Političke partije su okosnica moderne demokratije i političkog pluralizma. Političke stranke su prisvojile funkciju predstavljanja interesa socijalnih i društvenih slojeva i skupina.² One su kanal putem kojeg se pojedinac i grupe integriraju u politički sistem. One mobiliziraju i socijaliziraju opću javnost za vrijeme izbora, ali su i ključno sredstvo artikulacije društvenih interesa. Političke partije regrutiraju političku elitu selekcijom i odabirom kandidata za obnašanje javnih funkcija. Neizostavne su u procesu formiranja vlasti, te vrše važnu funkciju oblikovanja javne politike: donose političke odluke i provode ih u praksi. Njihov karakter je hibridan:³ operiraju kao dio građanskog društva, u smislu povezivanja civilnog društva i države, a svoje vrijednosti promoviraju preko državnih institucija kao dio državnog aparata. Glavni cilj postojanja i djelovanja političkih partija je osvajanje vlasti. Političke stranke se javljaju kao: harizmatske, programske i klijentelističke.⁴

Prema Smjernicama o finansiranju političkih partija Venecijanske komisije Ureda visokog predstavnika za ljudska prava Ujedinjenih nacija (OHCHR) iz marta 2001. godine,⁵ politička partija je udruženje osoba čiji je jedan od ciljeva učestvovanje u kreiranju javne politike kroz kandidiranje svojih članova na slobodnim i demokratskim izborima. Prema tome, osnovne funkcije političkih partija su tumačenje svoje politike, pridobijanje članova i glasača, te pobjeda na izborima. Upravo ove funkcije iziskuju značajna novčana sredstva kao pretpostavku za aktivnosti političkih partija.⁶

Međutim, ove tokove novca izuzetno je važno nadzirati i kontrolirati, kako političke partije ne bi postale predmetom „privatizacije“ niti „nacionalizacije“, postupcima koji bi mogli ugroziti autonomiju političkih partija. Sa ekonomskim rastom i razvojem utjecaja medija troškovi političkih stranaka i njihove potrebe za finansiranjem rastu, bivajući sve podložniji nezakonitom finansiranju, koje u konačnici rezultira i uplivom „prljavog“ novca u političke procese. Donatori političkih partija svojim novcem kupuju saveznike koji će u javnoj politici zastupati njihove interese. Zbog toga se

² Ravlić, S. (2008) *Dileme političkog predstavništva*, Politička kultura, Zagreb, str. 199.

³ Mataković, H., Cajner-Mraović, I. (2015) „Development of political parties and party funding: models and characteristics“, u: Centre for European Studies (CES) Working Papers, Vol. 7 Issue 1, str. 112.

⁴ Sartori, G. (2002) *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb.

⁵ A political party is an association of persons one of the aims of which is to participate in the management of public affairs by the presentation of candidates to free and democratic elections. Smjernice za o finansiranju političkih partija Venecijanske komisije OHCHR-a.

⁶ Izvještaj Transparency Internationala Bosne i Hercegovine, Finansiranje političkih partija u BiH, Art Print, Banja Luka, str. 11.

finansiranje političkih partija često posmatra kao trgovina interesa, usluga. U nekim zemljama finansiranje političkih partija je sinonim za organizirani kriminal i korupciju.⁷ U tom kontekstu politička korupcija predstavlja pojavni oblik korupcije koji ima najrazornije posljedice za društvo i čija je ekonomska cijena koštanja najveća. U praksi se pokazuje da se protiv ovog oblika korupcije najteže boriti.⁸

Novac ima simboličku i praktičnu vrijednost u političkom natjecanju. Ali, on može lahko postati prijetnja demokratiji ukoliko ugrožava neizvjesnost izbornog procesa ili ako politička vlast pripadne ekonomski moćnima umjesto volji većine naroda ili se njime kupuje zastupanje lažnih „vitalnih interesa.“ Sve su češći slučajevi nepravilnog, i to namjerno nepravilnog, registriranja izvora finansiranja, utaje poreza. Političke partije, kada dođu na vlast, nastoje izmijeniti pravila, odnosno uvesti ograničenja finansiranja političkih partija u svoju korist, a na štetu političkih konkurenata.

Jedan od vidova korupcije političkih partija su neregistrirane donacije od preduzeća i pojedinaca, preferiranje kompanije u poslovima na koje može utjecati vladajuća partija – vlada, djelovanje stranih ili multinacionalnih preduzeća na način da osiguravaju neregistrirana sredstva, materijalnu podršku političkim partijama koje preferiraju.

Koji su modeli finansiranja političkih partija

U razvoju sistema finansiranja političke partije prošle su kroz četiri faze:

1) kadrovske partije – finansirane su iz privatne imovine kandidata i donacija aristokrata, privrednih krugova i pokrovitelja; zemljoposjednika, vlasnika industrija, bankara. U ovoj fazi nisu postojale članarine, a partija bi se aktivirala samo u izbornom periodu. Ipak, lično bogatstvo i povremene donacije nisu bile dostatne za povećane troškove kampanja. Kupovina glasova je bila pravilo: 1832. godine 850 od 1000 glasača u Stamforddu bilo je potkupljeno;

2) masovne partije – u drugoj polovini XIX stoljeća finansiraju se uglavnom članarinama. Veliki broj radnika počinje se učlanjivati u partijske

⁷ Van Biezen, I. (2003) *Financing political parties and election campaigns – guidelines* University of Birmingham, United Kingdom, Council of Europe Publishing, str. 9.

organizacije, te one tako postaju tačke mobilizacije masa. Koncept je promijenjen: umjesto velike količine novca uplaćene od malog broja donatora, političke partije se finansiraju malim iznosima novca koje uplaćuje veliki broj članova u više lokalnih predstavništava;

3) sakupi sve partije – je oblik koji se pojavljuje nakon Drugog svjetskog rata. Partije se manje finansiraju iz fonda sakupljenih članarina, a više donacijama; sindikalnim u slučaju „lijevih“ i biznis krugova u slučaju „desnih“ partija. Ovaj oblik bi se mogao tumačiti kao „pad ideologije, jačanje vođstva i slabljenje članstva partije, proširenje ciljnih grupa na cijelu naciju ili barem na povećani srednji stalež, otvaranje partije za povećani broj interesnih grupa.“⁹

Svi ovi izvori su se pokazali neadekvatnim i nedostatnim za provođenje mas-medijskih kampanja i finansiranje profesionalaca, pa su se partije morale okrenuti korištenju državnih budžeta. Značajan zaokret u politici dešava se 1954. godine kada Kostarika, kao prva država u svijetu, uvodi finansiranje političkih partija iz državnog budžeta.

4) kartelske partije – potpuno okrenute javnim izvorima, što je rezultiralo da je država, u nekim slučajevima, postala i jedini finansijer političkih partija. One postaju državni agenti i eksploatiraju državne prihode za svoje kolektivno preživljavanje.

Princip finansiranja političkih partija na istoku i zapadu Europe u drugoj polovini XX stoljeća je značajno različit. Na Zapadu političke partije organiziraju članarinu, privredne aktivnosti i donacije kao izvore finansiranja. Parlamentarne političke partije dobijaju određena sredstva iz državnog budžeta u proporciji svoje zastupljenosti u parlamentu. U istočnom bloku (primjer Socijalističke federativne republike Jugoslavije i njenog Saveza komunista) finansiraju se iz članarine. Zvanično nema donacija, niti privrednih aktivnosti partije iz kojih bi se direktno finansirala. U suštini, partije u komunističkim zemljama se finansiraju putem države, dijelom iz budžeta, dijelom na druge načine, u obimu koji je potreban i bez eksterne kontrole. Osnovna karakteristika je „stopljenost“ partijskog i državnog aparata. Širenje višepartijskog principa izvan Zapada (Europe i Sjeverne Amerike) dovelo je do značajnih inovacija, različitog reguliranja finansiranja političkih partija u svijetu (najveća politička partija Malezije, UMNO,

⁹ Von Beyme, K. (2002) *Transformacija političkih stranaka: od narodnih do profesionaliziranih biračkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 22.

kontrolira različite privredne kompanije u strateškom sektoru, proizvodnji benzina i gasa, infrastrukturi i finansijama).

Upravo zbog njihove hibridne prirode, danas postoje dva izvora finansijskih sredstava za djelovanje političkih partija: prvi je iz privatnih izvora, a drugi iz državnog budžeta. Država mora finansirati političke partije kako bi se partije zaštitile od sumnjivih donatora. One se očituju ne samo u direktnim finansijskim davanjima već i indirektnim subvencijama, naprimjer, omogućavanje besplatnog javnog promoviranja u medijima.¹⁰ Uravnoteženost izvora prihoda u kombinaciji sa vanjskom kontrolom, revizijom i ozbiljnim novčanim sankcijama za eventualne prekršaje je najbolje rješenje za finansiranje modernih političkih partija.

Osnovna pravila finansiranja političkih partija moraju se zasnivati na sljedećem: razuman sklad između javnog i privatnog finansiranja, pravičan kriterij za raspodjelu državnih priloga političkim partijama, stroga pravila kojima se uređuju privatne donacije, određen prag za troškove izbornih kampanja, potpuna transparentnost računa, uspostavljanje nezavisnog revizijskog organa i značajnih sankcija za partije i kandidate koji prekrše pravila.

Budžetsko finansiranje političkih partija

Republika Njemačka je bila među prvim demokratijama zapadne Europe koja je obezbijedila javni fond za finansiranje nacionalnih partija. Mali novčani fond je ustanovljen 1959. godine, a pravni osnov za značajne državne subvencije usvojen je 1967. godine. Švicarska je jedinstvena europska zemlja po pitanju finansiranja političkih partija: na federalnom nivou ne obezbjeđuje nikakve javne subvencije za političke partije ili izborne kampanje. U Irskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu samo parlamentarne partije primaju finansijsku podršku države.

Interesantan je argument koji se pojavio u toku javne diskusije o budžetskom finansiranju političkih partija: argument negacije je zasigurno primjedba da porezni obveznici ne bi smjeli biti prisiljeni da finansijski podržavaju partije koje nisu njihov politički izbor.¹¹ Osim ovoga, mnogo je drugih argumenata protiv državnog finansiranja političkih partija: političke elite se udaljavaju od

¹⁰ Pinto-Duschinsky, M. (2008) *Paying for the Party - Myths and realities in British political finance*, Policy Exchange, London, str. 6–7.

¹¹ Van Biezen, I. (2003) *Financing political parties and election campaigns – guidelines* University of Birmingham, United Kingdom, Council of Europe Publishing, str 33.

običnih građana i sve manje konsultiraju javno mnijenje u rješavanju političkih problema; već je svakako previše stavki u budžetu (finansiranje škola, bolnica, puteva, plaća državnih službenika) da bi se dodavale nove; dešava se da i oni koji preraspodjeljuju novac i oni koji ga troše su isti ljudi – političari; političke partije riskiraju da postanu organi države umjesto dio građanskog društva.

Ipak, tri ključna razloga motivirala su većinu zemalja da u svoje budžete uvrste i finansiranje političkih partija: kompenzacija povećanih troškova modernog političkog predstavništva; osiguranje slobodne i fer političke konkurencije i kontroliranje potencijalnih štetnih utjecaja privatnog novca na političke tokove. Kada je država jedan od finansijera političkih partija, ona može direktno utjecati i na pravila igre, pa postaviti zahtjeve u pogledu ponašanja kandidata, jednake zastupljenosti obaju spolova, mladih, predstavnika etničkih manjina.

Politika u modernim demokratijama je sve skuplja zbog upotrebe masovnih medija i unapređenja izbornih kampanja. Također, i cijene resursa političkih partija su porasle: interni profesionalci koštaju, a volonteri koji pristaju na besplatan rad je sve manje. Usto, članstva u partijama se smanjuju, što rezultira smanjenjem prihoda od članarina.

Drugi razlog za direktnu uključenost države u finansiranje političkih partija jeste omogućavanje jednakih šansi za sve učesnike izbornog natjecanja. Sve partije nemaju utjecajne donatore, što ih ne smije *a priori* staviti u nepovoljniji položaj. Ovo se naročito odnosi na manje partije, one čije programske platforme nisu zanimljive bogatim ulagačima ili tek osnovane partije. Državna naknada je naročito važna u postkomunističkim i postsocijalističkim sistemima u kojima su se nove partije morale izboriti za svoju samostalnost i utjecaj u javnom mnijenju.

O privatnim interesima koji se mogu servirati i lakše ostvariti preko političkih partija već je bilo govora. Uz državnu podršku partije ne moraju prodavati svoje ideale interesnim grupama koje će ih finansirati. Suzbijanje korupcije je osnovni cilj države na ovom polju.

Direktna i indirektna budžetska finansiranja političkih partija

Dva su osnovna oblika javnog finansiranja: direktni i indirektni. Direktna podrška podrazumijeva novčana davanja, dok indirektna predstavljaju izvori čija se vrijednost izražava finansijski.

Direktna podrška političkim partijama daje se prema različitim funkcijama političkih partija: operativne aktivnosti, subvencije za vrijeme kampanja i

subvencije za parlamentarne partije, one koje osvoje povjerenje građana na izborima i preuzmu vlast. U zapadnim zemljama javne finansije se daleko više fokusiraju na kompletnu političku partiju nego na određene kandidate. Operativne aktivnosti čini: otvaranje podružnica partije, regrutiranje članova i vršenje edukacija u lokalnim zajednicama, diskusije i razvijanje programskih platformi, kao i izborne strategije u sjedištima političkih partija. Sve navedene i slične aktivnosti koje nisu direktni izborni troškovi država finansira kroz nenamjenske godišnje uplate političkoj partiji. Samom takmičenju među strankama za osvajanje vlasti (izborima) prethodi animiranje javnosti. U troškovima ovog procesa država također direktno učestvuje jednokratnom subvencijom svakoj partiji. Također, moguće je i da troškovi kampanje partiji budu naknadno isplaćeni. Treći vid državnog učešća u budžetima političkih partija je finansiranje njihovih parlamentarnih aktivnosti. Najčešće se partijama uplati fiksna cijena za svako parlamentarno mjesto. Specifičnost britanskog parlamenta jeste u tome da država finansira samo opoziciju za vršenje njene parlamentarne dužnosti.

Neki od oblika indirektnih budžetskih finansiranja su: pristup medijima (besplatno reklamiranje), beskamatne posudbe za izborne kampanje, besplatno umnožavanje propagandnog materijala, besplatni poslovni prostori u kojima se nalaze sjedišta političkih partija, besplatan javni prijevoz za kandidate, korištenje javnih zgrada i ustanova za sastanke i mitinge, poreske olakšice i oslobođenja, donacije oslobođene poreza, subvencioniranje poštarine, plaćene telefonske usluge.¹² Kako se može uočiti iz navedenih primjera, jasno je da su ovakve subvencije države izuzetno korisne i olakšavaju političkim partijama komunikaciju sa njihovim glasačima, te ključni preduvjet za ispunjenje budućih ciljeva.

Privatno finansiranje političkih partija

Što se tiče privatnog finansiranja, ovaj spektar uplata političkim partijama je kompleksan. Tradicionalno ga čine članarine, prihodi od imovine, zarada od prodaje novina ili partijskih pamfleta, donatorske aktivnosti, društveni događaji ili povremena javna prikupljanja. Tu još možemo navesti i privatne uplate, strane uplate, uplate privrednih društava, kao i anonimne uplate. U ovaj segment prihodovanja država ne bi trebala bespotrebno intervenirati radi očuvanja nezavisnosti političkih partija.

¹² The Electoral Knowledge Network, 2013. The ACE Encyclopaedia: Parties and Candidates.

Samostalne aktivnosti partija

Članarina se smatra „najneproblematičnijim“ vidom finansiranja. Ipak, utvrđeno je da tek mali procent ukupnih prihoda jedne političke partije dolazi iz ovog izvora. U Europi je zabilježen pad članova političkih partija, što je direktno utjecalo i na smanjenje prihoda iz članarina. S druge strane, u zemljama južne Europe (Grčka, Španija, Portugal) ili u postkomunističkim zemljama (Rumunija, Ukrajina), gdje je izraženiji nedostatak demokratske predstavničke kulture, članarine su minimalne i zanemarive kao izvor finansiranja.

Političke partije nastoje trajnije riješiti pitanje finansiranja, tako što dio svojih sredstava ulažu u nekretnine ili poslovne aktivnosti, preduzeća i dionice u privrednim subjektima. Prihodi, imovine i preduzeća u vlasništvu političkih partija sve su atraktivniji izvor zarade. U Austriji, naprimjer, političke partije su razvile trgovačke aktivnosti u područjima marketinga, trgovačkih centara ili građevinskih firmi. Ipak, privredne aktivnosti političkih partija mogu biti pod lupom zbog sumnje u potencijalnu korupciju, zbog izuzetnog utjecaja političkih odluka na ekonomske aktivnosti. Pokušaj potpunog isključenja političkih partija iz ekonomskih tokova vidljiv je u Češkoj Republici. Tu je kratko vrijeme na snazi bio zakon koji je zabranjivao svaku trgovačku aktivnost političkih partija, kao i učešće u pravnim licima koja se bave privrednom djelatnošću. Ustavni sud je izmijenio ove odredbe i dozvolio političkim partijama da budu dioničari u izdavačkim kućama, kulturnim dešavanjima i društvima sa kojima sklapaju ugovore o reklamiranju.

Izvanpartijske donacije

Privatne donacije otvaraju vrata izvanjskom finansiranju i omogućavaju fleksibilnost za povećanje budžeta partije. One su prilika za građane-glasače da iskažu svoju podršku i povežu se sa svojom političkom opcijom. Ipak, ovo nije stabilan izvor prihoda zbog svoje dobrovoljne osnove. Najveći nedostatak ostaje činjenica da pojedini političari postanu plaćenici raznih privatnih interesa umjesto većine glasačkog tijela ili većine članova partije. Politički utjecaj stavlja se time na javnu aukciju i ponovo vodi na polje korupcije.

Utjecaj velikih korporacija kroz finansiranje i lobiranje na najveće političke partije (Sjedinjene Države, Britanija, Njemačka, Francuska) je toliki da demokratske političke partije liče na političke predstavnike privrednih

tajkuna. Senator Bernie Sanders (protukandidat Hillary Clinton za kandidata demokratske partije za predsjednika Sjedinjenih Država 2016. godine) je 26. decembra 2017. godine, povodom najnovijeg poreznog zakona u Sjedinjenim Državama, izjavio: „Ovo je pobjeda za milijardere poput Donalda Trampa i otpлата bogatim finansijerima njegove kampanje, braći Koch. Sramotno je da se uvode olakšice milijarderima, dok se istovremeno ukidaju programi socijalne sigurnosti, zdravstvenog osiguranja i zaštite koji su pitanje života i smrti za porezne obveznike u ovoj zemlji (...). Nadam se da će ova vlada milijardera izgubiti na narednim izborima.“

Određene zemlje išle su i korak dalje, pa su definirale konkretnija pravila o ličnosti donatora/izvorima donacija. U Njemačkoj postoji negativna lista, na kojoj su taksativno pobrojani „nedopustivi donatori“: javne kompanije, parlamentarne partije i lokalna vijeća, neprofitne političke fondacije, privredna društva, udruženja građana, neki međunarodni izvori, donacije nepoznatih donatora koje prelaze 500 eura, donacije u zamjenu za neku finansijsku ili političku povlasticu. S druge strane, u Velikoj Britaniji ova lista je pozitivno postavljena i nabroja sve dopuštene donatore (*permissible sources*). Dakle, niti jedna donacija od fizičke ili pravne osobe neće biti prihvaćena. Obaveza je svake političke partije da sredstva koja ne ispunjavaju uvjete vrati ili pošalje izbornoj komisiji. U Francuskoj, naprimjer, zakonom iz 1995. godine zabranjeno je da privatna privredna društva doniraju novac političkim partijama, zbog principa netrgovanja interesima. Ovim se nastoji osigurati nezavisnost kandidata i političkih partija od tržišnih interesa. Kao rezultat partije se uglavnom finansiraju iz javnog budžeta (na predsjedničkim izborima država nadoknađuje 20% svih troškova kampanja, a ukoliko partija osvoji više od 5% ukupnog broja glasova, država joj vraća 50% njenih troškova). Također, nije zabranjeno privrednicima da lično uplaćuju donacije.

Tretman anonimnih donacija je naročito zanimljiv. Preporuka Vijeća Europe je da ovakve donacije trebaju biti potpuno zabranjene ili makar ograničene. Naprimjer, u Indiji je maksimalno ograničenje za anonimne donacije sniženo sa 500 KM na 50 KM (20 000 Rs na 2 000 Rs), a u ovoj zemlji je finansiranje izbora jedan od najvećih uzroka finansijske korupcije. S druge strane, Afrički nacionalni kongres (ANC), najveća politička partija u Južnoafričkoj Republici sa većinom u parlamentu, ne prima anonimne donacije, iako to zakonom nije zabranjeno.

Godine 2004. objavljeno je istraživanje Međunarodnog instituta za demokratiju i izbornu pomoć iz Štokholma.¹³ Predmetom istraživanja bilo je 29 država, većinom europskih, ali i Australija, Novi Zeland, Japan, Kanada, Sjedinjene Američke Države. U većini zemalja, njih 12, dozvoljene su anonimne donacije (Austrija, Danska, Finska, Italija, Švedska, Norveška, Švicarska, Kipar, Litvanija, Malta, Slovačka i Novi Zeland). Ove donacije zabranjene su u 6 zemalja: Francuskoj, Estoniji, Češkoj Republici, Mađarskoj, Poljskoj i Kanadi. U 10 zemalja u kojima su donacije djelimično dozvoljene različita su ograničenja maksimalnih iznosa uplata. U Latviji se anonimne donacije slijevaju u budžetska sredstva, a u Japanu su zabranjene u svrhu finansiranja izborne kampanje.

Konačno, donacije stranih vlada i organizacija historijska su tekovina. Poznat je primjer Sovjetskog saveza koji je finansirao komunističke partije širom svijeta. Osim vlada, u ove poslove uključuju se i obavještajne i sigurnosne agencije – nasuprot Sovjetskom savezu, Središnja obavještajna agencija Sjedinjenih Država (CIA) je aktivno učestvovala u finansiranju antikomunističkih organizacija. Danas se češće dešava priliv određenih finansijskih sredstava u političke partije od političkih fondacija i istraživačkih centara. One su, zapravo, posrednik između vlade i političke partije, s funkcijom neutralizatora prijenosa novca. Međutim, dotoku vanjskih finansijskih sredstava u domaće političke partije može se prigovoriti kao miješanju u autonomiju i suverenitet domaće politike.

Studija slučaja: Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina je u povijesnom razvoju multietničko, multikonfesionalno i pluralno društvo i to je čini posebnom u Europi. Još u doba austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovinom, 1878–1918. godine, Bosna i Hercegovina je imala status *corpus separatum*. U modernom dobu, ekonomski i na svaki drugi način, Bosna i Hercegovina ostaje slučaj *sui generis* u odnosu na tradicionalne europske jednonacionalne države.¹⁴ Na toj osnovi su uspostavljeni njena nezavisnost i status suverene države.¹⁵

¹³ IDEA Handbook on Funding of Political Parties and Election Campaigns, 2004; Financing of Political Parties: Ceilings and Bans on Contributions u: Matrix on Political Finance Laws and Regulations, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

¹⁴ Ibrahimagić, O., Seizović, Z., Arnautović, S. (2010) *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, str. 180.

¹⁵ Imamović, M. (2001) *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

Historija političkih stranaka XX stoljeća

Politički pluralizam obnovljen je u Bosni i Hercegovini 1990. godine, nakon socijalističkog poretka uvedenog 1954. godine, u vrlo nepovoljnom društveno-historijskom kontekstu. Kao rezultat toga uspostavlja se blok etničkih stranaka na osnovu etničke homogenizacije. Istovremeno se uspostavlja i blok građanskih, multietničkih stranaka. Na prvim višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini održanim 1990. godine pobjeđuju tri narodne, pučke stranke: SDA, HDZ i SDS,¹⁶ sa 84% osvojenih mjesta u Parlamentu Bosne i Hercegovine. U periodu formiranja i jačanja etničkih stranaka evidentna je pojava finansiranja političkih partija iz drugih zemalja (indirektna podrška Hrvatske demokratske zajednice (HDZ-a) i vlade Hrvatske HDZ-u Bosne i Hercegovine, odnosno podrška vlade Srbije SDS-u BiH 1990–1992).

Na narednim, prvim postratnim izborima 1996. godine, nakon četverogodišnje agresije na zemlju, obnavlja se dominacija i pobjeda etničkih stranaka: SDA, HDZ, SDS. Izbori 2000. godine donose prvi put promjenu u ispoljavanju volje izbornog tijela – u Parlamentu Bosne i Hercegovine većinu mandata dobijaju građanske stranke.

Na izborima 1990. godine učestvovala su 42 partije, 1996. godine 99 partija, na općim izborima 2014. godine učestvovalo je 98 političkih subjekata (50 političkih partija, 24 koalicije i 24 nezavisna kandidata), a na lokalnim izborima 2016. godine učestvovalo je 119 političkih subjekata. Bosna i Hercegovina je sa jednom strankom na svakih 30 000 stanovnika na samom vrhu država s najvećim brojem stranaka u regiji ali i u Europi. Ovakva atomizacija političkih stranaka nepovoljno utječe na formiranje jake, kompetentne parlamentarne većine i opozicije, dakle, vlasti uopće.

Zakonski okvir finansiranja političkih stranaka

U Bosni i Hercegovini postoji zakon o finansiranju političkih partija na državnom nivou, u manjem bh. entitetu Republici Srpskoj i Distriktu Brčko. Što se tiče entiteta Federacije Bosne i Hercegovine, uslijed nepostojanja posebnog zakona o finansiranju političkih partija iz budžeta sredstva se izdvajaju u skladu sa zakonom o izvršenju budžeta Federacije Bosne i Hercegovine, koji se donosi svake godine.¹⁷

¹⁶ Pejanović, M. (2012) *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine: studije, članci, intervjui*, Šahinpašić, Sarajevo, str. 102–103.

¹⁷ Izvještaj Centralne izborne komisije BiH o pregledanom stanju finansijskog poslovanja političkih stranaka u 2015. godini, septembar 2017, str. 4.

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine je u novembru 2012. godine usvojila Zakon o finansiranju političkih partija, čiji je cilj uređivanje načina i uvjeta na koji političke partije i njihovi članovi osiguravaju sredstva za rad. Ovom zakonu se prigovara zbog određenih odredbi, od kojih se naročito izdvajaju one prema kojima član stranke može doznačiti iznos od najviše 15 000 KM ili da pravna osoba može uplatiti iznos dobrovoljnih priloga od najviše 50 000 KM u kalendarskoj godini. Protivnici zakona, prije svega, organizacija Transparency International, smatraju da ovakav zakon direktno podstiče korupciju i da je njegov cilj omogućavanje veće dobiti strankama, umjesto povećanje njihove transparentnosti i odgovornosti.

Zakon je izmijenjen i dopunjen, te takav objavljen 2016. godine u „Službenom glasniku BiH“, broj 41/16. Jednom od izmjena je predviđeno da je politička stranka dužna javno prikazati porijeklo i način utroška prikupljenih sredstava. Ipak, osporavana ograničenja ukupne visine dobrovoljnih priloga još su na snazi.

Pored ovog zakona, finansiranje političkih partija i izbornih kampanja regulira i Izborni zakon Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH“, br. 23/01, 7/02, 9/02, 20/02, 25/02, 4/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08, 32/10, 18/13, 7/14 i 31/16), u poglavlju 15, finansiranje izborne kampanje. U manjem entitetu postoji Zakon o finansiranju političkih stranaka iz budžeta Republike Srpske, grada i opštine („Službeni glasnik RS“, broj 65/08). Tu su još propisi Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, akti Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine (pravilnici, uputstva, obrasci), zakoni koji se odnose na registraciju političkih partija, zakoni o sukobu interesa.

Prema članu 3. Zakona o finansiranju političkih partija („Službeni glasnik BiH“, br. 95/12, 41/16), politička partija se može finansirati iz:

- „a) članarina,
- b) dobrovoljnih priloga pravnih i fizičkih lica,
- c) izdavačke djelatnosti, prodaje propagandnog materijala i organiziranja stranačkih manifestacija,
- d) prihoda od imovine u vlasništvu političke stranke,
- e) budžeta Bosne i Hercegovine, u skladu s članom 7. ovog zakona, entitetskih budžeta, kantonalnih budžeta i budžeta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, te budžeta drugih jedinica lokalne uprave i samouprave u skladu sa zakonom,
- f) dobiti preduzeća koja su u vlasništvu političke stranke.“ Preduzeće se može baviti samo djelatnošću vezanom za kulturu ili izdavaštvo. Godišnji

prihod od imovine u vlasništvu političke stranke kao i dobit preduzeća u njenom vlasništvu ne smiju prelaziti 20% od ukupnog godišnjeg prihoda stranke.

Vidi se da je zakonom predviđeno i privatno i javno finansiranje političkih partija. Ključna je razlika da su privatne uplate dostupne svim političkim partijama, dok se iz budžeta izdvajaju samo sredstva za finansiranje političkih partija, koalicija i nezavisnih kandidata zastupljenih u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine i nižih nivoa vlasti. Naredne odredbe propisuju ograničenja u visinama iznosa privatnih donatora koje partija može primiti i to: dobrovoljni prilozi u kalendarskoj godini ne smiju premašivati 10 000 KM od fizičke osobe, 50 000 KM pravne osobe i 15 000 KM člana partije. Što se tiče izdvajanja iz državnog budžeta, sredstva za finansiranje političkih partija ne smiju prelaziti 0,2% budžeta Bosne i Hercegovine u kalendarskoj godini i to: 30% sredstava dijeli se jednako svim političkim strankama/koalicijama koje su osvojile mandat, 60% se dijeli prema broju delegatskih mandata, a 10% parlamentarnim grupama srazmjerno broju zastupničkih mjesta koja pripadaju manje zastupljenom spolu.

Što se tiče Federacije Bosne i Hercegovine, članom 22. Zakona o izvršavanju budžeta Federacije Bosne i Hercegovine za 2015. godinu („Službene novine Federacije BiH“, br. 25/15 i 86/15), sredstva su utvrđena kao „transfer za političke stranke i koalicije“ i koriste se po programu koji donosi Vlada. Sredstva namijenjena za finansiranje političkih subjekata raspoređuju se tako da: 40% od predviđenog iznosa pripada političkim subjektima, koji su zastupljeni u Parlamentu Federacije Bosne i Hercegovine, u jednakim iznosima, a 60% prema broju poslanika u domovima Parlamenta, na dan dodjele mandata.

U slučaju entiteta Republike Srpske sredstva se izdvajaju iz budžeta za: finansiranje dijela troškova redovnog rada političkih partija, koalicija, nezavisnih zastupnika, pokriće dijela troškova izborne kampanje političkih partija, koalicija, nezavisnih lista i nezavisnih kandidata, pokriće dijela troškova rada zastupničkih i delegatskih klubova i grupa.

Što se tiče Distrikta Brčko, Zakonom o finansiranju političkih stranaka iz budžeta Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH“, br. 29/04 i 14/07) propisano je da se sredstva iz budžeta Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine izdvajaju za: predizbornu kampanju političkih stranaka koje učestvuju na izborima za Skupštinu Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i redovan rad političkih stranaka zastupljenih u Skupštini Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine.

Zanimljiva je i lista zabranjenih donatora. Tu se taksativno navode organi uprave države, entiteta, kantona, Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, gradski i organi lokalne samouprave, javne institucije i preduzeća, humanitarne organizacije, anonimni donatori, vjerske zajednice, sindikati i neprofitne organizacije.

Uloga Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine

Finansijsku kontrolu političkih partija u Bosni i Hercegovini vrši Služba za reviziju finansiranja političkih stranaka Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine, tako što kontrolira finansijske izvještaje i obavlja reviziju finansiranja. Član 12. Zakona o finansiranju političkih stranaka propisano je da političke stranke vode evidenciju o svojim prihodima i rashodima i dužne su da Centralnoj izbornoj komisiji Bosne i Hercegovine podnose finansijski izvještaj za svaku kalendarsku/računovodstvenu godinu. U ovaj izvještaj uključuju se sve koristi ostvarene od aktivnosti subjekata koji su na bilo koji način povezani s političkom partijom ili su pod njenom kontrolom.

Ukupni izvori finansiranja političkih stranaka u 2015. godini		
	Iznos (KM)	Struktura
Prihodi		
Članarina	1.470.693,05	7,00%
Prilozi fizičkih lica	1.209.632,27	5,76 %
Prilozi pravnih lica	136.491,00	0,65 %
Prihodi od imovine političkih stranaka	697.672,41	3,32 %
Prihodi od poklona i besplatnih usluga	322.343,54	1,53 %
Prihodi iz budžeta	17.089.702,35	81,32 %
Ostali prihodi	87.875,64	0,42 %
Ukupan prihod	21.014.410,26	100,00%
Kreditno zaduženje	2.224,98	0,00%
UKUPNI IZVORI FINANSIRANJA	21.016.635,24	100,00%

Tabela 1. Podaci preuzeti iz Izvještaja Centralne izborne komisije BiH o pregledanom stanju finansijskog poslovanja političkih stranaka u 2015. godini, septembar 2017, str. 9.

Dakle, apsolutnu većinu svih izvora finansiranja političkih partija u Bosni i Hercegovini čine prihodi iz budžeta svih nivoa vlasti. Od ukupnog iznosa javnih sredstava prva četiri mjesta po visini izdvajanja zauzimaju: budžeti općina i gradova osnovnih izbornih jedinica od 38%, budžeti kantona od 20%, budžet entiteta Republika Srpska od 18% i budžet entiteta Federacije Bosne i Hercegovine od 16%. U periodu od 2004. do 2015. godine iz budžeta svih nivoa vlasti političkim subjektima su isplaćena sredstva u iznosu od 227.064.971,50 KM.

Zanimljiva je i statistika o političkim partijama koje su ostvarile najveći procent prihodovanja iz budžetskih sredstava u periodu od 11 godina praćenja, od 2004. do 2015. godine. U tabeli ispod navedeno je prvih sedam partija i ukupni iznos uplaćenih sredstava.

Naziv političke stranke	Sredstva uplaćena 2004–2015. (KM)	Iznos u postotku
STRANKA DEMOKRATSKE AKCIJE	42 929 219	19%
SOCIJALDEMOKRATSKA PARTIJA BIH	32 251 850	14%
SAVEZ NEZAVISNIH SOCIJALDEMOKRATA	24 187 362	11%
STRANKA ZA BIH	21 126 958	9%
HRVATSKA DEMOKRATSKA ZAJEDNICA BIH	17 919 139	8%
SRPSKA DEMOKRATSKA STRANKA	13 417 297	6%
SAVEZ ZA BOLJU BUDUĆNOST	6 216 384	3%

Tabela 2. Podaci preuzeti iz Izvještaja Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine o pregledanom stanju finansijskog poslovanja političkih stranaka u 2015. godini, septembar 2017, str. 15.

Rashodi političke stranke također se unose u izvještaj i to kao: režijsko-administrativni i ostali troškovi, troškovi propagande i ukupni rashodi u izvještajnom periodu po svim osnovama.

Nalazi revizije su pokazali da je kod 50 od ukupno 118 registriranih političkih partija (ili 42% od ukupnog broja stranaka) utvrđeno kršenje propisa Zakona o finansiranju političkih partija, odnosno kršenje računovodstvenih propisa, nevođenje ili pogrešno vođenje evidencija o prihodima i rashodima, greške u popunjavanju finansijskih izvještaja i dostavljanje izvještaja nakon zakonom propisanog roka. Pola od ovog broja čine stranke čija kršenja povlače plaćanje novčanih kazni, a četiri od njih su

prekršile i odredbe Izbornog zakona Bosne i Hercegovine prekoračenjem limita na troškove izborne kampanje na prijevremenim izborima.

Prema podacima Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine, evidentno je da 63,56% političkih partija nije uspostavilo računovodstveni sistem u skladu sa važećim propisima.

Što se tiče transparentnosti finansiranja političkih partija, političke partije nemaju obavezu objavljivanja svojih finansijskih izvještaja, već ih dostavljaju CIK-u, koji objavljuje zbirne izvještaje.¹⁸ Prema tome, donatori i pojedinačni iznosi priloga ostaju nepoznanica javnosti. Uplate sredstava iz budžeta su javne, te su ovi podaci sastavni dio zakona o budžetu i izvršenju budžeta. Pored navedenog, svako zainteresirano lice ima pravo da pozivom na Zakon o slobodi pristupa informacijama od javnog organa zatraži podatke o iznosu novca koji je svaka partija dobila iz budžeta. Ipak, uvid u kompletne finansijske izvještaje moguće je izvršiti samo u prostorijama Centralne izborne komisije. Istraživanje Transparency Internationala pokazalo je da su samo tri od deset partija izabranih kao uzorak 2009. godine (PDP, SDA i Naša stranka) spremne javno obznaniti potpune finansijske izvještaje.

Zaključak

Političke partije, posmatrane kao društveni fenomen ili kao jedan od najsnažnijih subjekata javnog oblika političke volje u izbornom procesu provođenja političke volje, a naročito njihovo finansiranje, čine izuzetno važno istraživačko područje za mnoge istraživače. Ipak, teško da je moguće cjelovito sagledati sve njegove dimenzije.

Nepobitno je da u razvijenom svijetu moć političkih partija direktno korespondira sa njihovim finansijskim kapacitetima i mogućnostima. Sjedinjenim Američkim Državama, jednom od najvećih svjetskih sila, preko sto godina vladaju samo dvije političke partije. U tom periodu nijedan američki predsjednik nije bio „nezavisni kandidat“; svakog je nominirala jedna od ove dvije političke partije. Dakle, moć određenih političkih partija može se izjednačiti sa moću određenih moćnika, krupnog kapitala, država.

Porast svijesti o političkoj korupciji kao prijetnji temeljnim demokratskim institucijama aktualizira i pitanje finansiranja političkih partija. Zahtjevi za reformama finansiranja političkih partija postoje i u budućnosti će ostati još

¹⁸ Odredbe Pravilnika o godišnjim finansijskim izvještajima pol. stranaka („Sl. glasnik BiH”, br. 96/13 i 89/16).

veći i važniji. Problemi koji se u ovom procesu pojavljuju su trajno pitanje. Borba između garantiranog prava na izražavanje i reguliranja partijskih poslova bez korumpiranja demokratskog sistema je dilema koja ne jenjava. Ostaje otvoreno pitanje kako bi uopće trebao izgledati reformirani sistem stranačkog finansiranja. Zasigurno, promjene u finansiranju političkih partija direktna su posljedica promjena i modernizacije parlamentarnog sistema i predstavničke demokratije svake pojedine države.

U svakom slučaju, nalazi istraživača Nacionalnog demokratskog instituta za međunarodne odnose u Washingtonu pokazuju da su tek detalji o porijeklu novca u političkim partijama ili za potrebe njihovih izbornih kampanja poznati. „Modeli finansiranja političkih partija su izuzetno netransparentni, a odluke o podizanju i potrošnji novca kontroliraju i provode pojedinci.“ U svakom slučaju, isticanje moći i borba za vlast oduvijek su bile privilegije politički utjecajnih i odabranih. U te svrhe koriste se sva dozvoljena i nedozvoljena sredstva. Organi demokratski organizirane države i vlasti trebaju raditi svoj dio zadatka, a naročito pravosuđe, na kojem je odgovornost istrage i kažnjavanja svih nezakonitih radnji. Ipak, poriv za vlašću je iskonski, imanentan čovjeku u njegovoj prirodi i teško da će se ikada moći potpuno kontrolirati i ograničiti.

Konačno, u elaboriranju studije slučaja Bosne i Hercegovine uviđa se dostupnost velikog broja informacija prikupljenih uglavnom od nevladinog sektora i Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine, ali i nedostatak ozbiljnih naučnih istraživanja ovog značajnog pitanja razvoja demokratije u Bosni i Hercegovini. Zaključuje se da Bosna i Hercegovina ima strožiji zakonski okvir finansiranja političkih partija od velikog broja država obuhvaćenih istraživanjem Međunarodnog instituta za demokratiju i izbornu pomoć iz Štokholma (partije se finansiraju uglavnom iz državnog budžeta, zabranjene su anonimne i strane donacije, privredna djelatnost i prihodi od nje su ograničeni), što značajno ne doprinosi smanjenju koruptivnih aktivnosti u ovom segmentu. Osnovna karakteristika je da političke partije pripadaju kartelskim strankama i uglavnom se finansiraju iz državnog budžeta. Evidentne su sljedeće tendencije u finansiranju političkih stranaka: zakonska regulativa je nekonzistentna, transparentnost prihoda i rashoda nije osigurana, revizija utroška sredstava je nezadovoljavajuća. Velika budžetska izdvajanja dovode do enormne profesionalizacije zastupnika u parlamentima. Za stvaranje promjena u finansiranju političkih stranaka nužno je donošenje novog zakona koji će uključivati smanjenje budžetskih davanja.

Literatura

1. Act on Political Parties, 24. 7. 1967, Bundestag.
2. Ibrahimagić, O., Seizović, Z., Arnautović, S. (2010) *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Promocult, Sarajevo.
3. IDEA Handbook on Funding of Political Parties and Election Campaigns, 2004; Financing of Political Parties: Ceilings and Bans on Contributions u: Matrix on Political Finance Laws and Regulations, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.
4. Imamović, M. (2001) *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo.
5. Izborni zakon Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH”, br. 23/01, 7/02, 9/02, 20/02, 25/02, 4/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08, 32/10, 18/13, 7/14 i 31/16).
6. Izvještaj Centralne izborne komisije BiH o pregledanom stanju finansijskog poslovanja političkih stranaka u 2015. godini, septembar 2017.
7. Izvještaj Transparency Internationala Bosne i Hercegovine, Finansiranje političkih partija u BiH, Art Print, Banja Luka.
8. Mataković, H., Cajner-Mraović, I. (2015) „Development of political parties and party funding: models and characteristics“ u: Centre for European Studies (CES) Working Papers., Vol. 7 Issue 1.
9. Pejanović, M. (2012) *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine: studije, članci, intervjui*, Šahinpašić, Sarajevo.
10. Phillips, H. (2012) „The Funding of Political Parties“, u: Political Quarterly, Vol. 83 Issue 2.
11. Pinto-Duschinsky, M. (2008) *Paying for the Party - Myths and realities in British political finance*, Policy Exchange, London.
12. Pravilnik o godišnjim finansijskim izvještajima političkih stranaka („Službeni glasnik BiH”, br. 96/13 i 89/16).
13. Przeworski, A. (2011) *Money, politics and Democracy*.
14. Ravlić, S. (2008) *Dileme političkog predstavnštva*, Politička kultura, Zagreb.
15. Sartori, G. (2002) *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb.
16. Smjernice o finansiranju političkih partija Venecijanske komisije Ureda visokog predstavnika za ljudska prava Ujedinjenih nacija (OHCHR).
17. Solaiman, B. (2014) „The Funding of Political Parties: Where Now?“, u: Cambridge Law Journal, Vol. 73 Issue 3, str. 635–638.
18. The Electoral Knowledge Network, 2013. The ACE Encyclopaedia: Parties and Candidates.
19. Van Biezen, I. (2003) *Financing political parties and election campaigns – guidelines University of Birmingham*, United Kingdom, Council of Europe Publishing.
20. Von Beyme, K. (2002) *Transformacija političkih stranaka: od narodnih do profesionaliziranih biračkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
21. Ware, A. (1998) „Conclusion“, u: Burnell, P., Ware, A. *Funding democratization*, Manchester University Press.

22. Zakon o finansiranju političkih stranaka iz budžeta Republike, grada i opštine („Službeni glasnik RS“, broj 65/08).
23. Zakon o finansiranju političkih partija („Službeni glasnik BiH“, br. 95/12, 41/16).
24. Zakon o finansiranju političkih partija iz budžeta Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH“, br. 29/04, 14/07).